

PETRA VLKOVÁ

**SOUČASNÉ POHLEDY NA VÝCHOVU DÍTĚTE
PŘEDŠKOLNÍHO VĚKU A JEJICH REALIZACE
V PROGRAMECH INSTITUCÍ PŘEDŠKOLNÍ VÝCHOVY
V ČESKÉ REPUBLICĚ**

*Contemporary views on education of pre-school children
and their implementation to the programmes of institutions
of pre-school education in the Czech Republic*

*„Všechno, co opravdu potřebuji znát,
jsem se naučil v mateřské škole“.*

R. Fulghum

Úvod

Posledních deset let přineslo v našem školském systému mnohé změny. Předškolní výchova ale nestála ve středu zájmu edukačního procesu a výrazných zásadních změn jsme se nedočkali. Potřeba vnějších zásahů a úprav do procesu nebyla pocíťována tak naléhavě a silně. Věřilo se, že schopnosti a dovednosti učitelů mateřských škol jsou na dobré úrovni a učitelky jsou samy schopny zajistit odpovídající úroveň práce a přizpůsobit ji novým podmínkám ve společnosti. Nová koncepce veřejné předškolní výchovy, nové vymezení cílů a obsahů nebylo vytvořeno. Během let se ale situace proměňovala a konec 90. let přichází s mnohými otázkami, které se předškolní výchovy týkají. Předškolní výchova začíná být pozvolna vnímána jako důležitý moment pro rozvoj jedince a díky tomu získává si větší pozornost. Jako problematICKá oblast se začíná projevat absence kurikula, nedostatečné legislativní zajištění, postavení učitelů apod. Více se hovoří o předškolní výchově ve vztahu ke koncepci celoživotního učení. Abych postihla současný stav předškolní výchovy v České republice, podívala jsem se na ni z několika hledisek a pokusila se ji zhodnotit komplexně jak z pohledu teoretického, tak empirického.

Změny v předškolní výchově u nás

Změny v České republice v předškolní výchově se týkaly konkrétní práce v mateřské škole a bezprostředního vztahu mezi učitelkou a dítětem. Proměnil se přístup k dítěti, postoj k rodině, byla umožněna integrace, vznikly heterogenní třídy, zvětšil se prostor pro volnou hru, posílila se autonomie mateřských škol. Mezi programovou nabídku se dostaly alternativní směry a koncepce. Programová nabídka je i nadále rozšiřována, a tak je zajišťována variabilita a dynamičnost institucí. V rámci pedagogické vědy a vzdělávací politiky zůstávala ale předškolní výchova v pozadí, neboť nebyla brána jako edukační priorita. V současné době dochází ale k postupným změnám na obecné úrovni a připravují se koncepční změny a úpravy. Předškolní výchova se začíná chápat jako významná a nezbytná. V návrzích se objevuje požadavek na zlepšení postavení institucí veřejné předškolní výchovy v rámci výchovně vzdělávacího systému. Živě diskutovanou otázkou je příprava kurikula a přesnější vymezení obsahu práce v mateřské škole. Změny se očekávají v legislativním zajištění a v postavení učitelek mateřských škol. V literatuře se setkáme i s terminologickými změnami. Velmi často je termín předškolní výchova nahrazován termínem předškolní vzdělávání. Toto vzdělávání pak zahrnuje výchovu i vzdělání. V některých pramenech (Celoživotní učení pro všechny, 1997) je předškolní výchova uváděna jako preprimární vzdělávání, tedy vzdělávání realizované vzdělávacími programy v mateřských školách. Významným momentem je zahrnutí předškolní výchovy do koncepce celoživotního učení, díky čemuž získává možnost rovnocenného postavení ve vzdělávací soustavě. Celoživotní učení se stává fenoménem současného edukačního působení. Rozvoj jedince v duchu priorit celoživotního učení přispěje nejen k osobnímu rozvoji, kdy se posílí aktivní učební potenciál u jedince, poskytne se prostor pro jeho iniciativu, potřeby a zájmy, ale posílí se i sociální soudržnost a podpoří se hospodářský rozvoj vlivem zlepšení podmínek pro získání vzdělání a zvýšení flexibility a produktivity na trhu práce. Vzdělání a učení je chápáno jako hodnota sama o sobě. Od nejútlejšího věku ji má jedinec také jako hodnotu chápat. Společenskými změnami došlo u nás ke změně způsobu života. Tyto proměny budou jedince provázet celým životem, a proto je nutné, být na ně neustále připraven, být schopen aktivně a tvořivě přistupovat k životu a reagovat na změnu. Celoživotní učení se má stát východiskem pro řešení mnohých životních problémů. Na základě tohoto přístupu ke vzdělání se zamezí nedostatečné a nevhodné kvalifikaci, zvýší se šance jednotlivce na pracovní zařazení a úspěšný osobní život, jedinec se stane aktivnější při získávání vědomostí a dovedností, učení bude ovlivňováno vnitřní motivací. K naplnění tohoto požadavku je třeba ovládnout nové dovednosti (schopnost neustále se učit, samostatně se rozhodovat, získávat nové poznatky), účinněji se připravovat na dospělý život, svět práce a přispět tak k vytváření tzv. učící se společnosti.

Aby člověk zvládl tento nový styl života, musí být k tomu vybaven, a právě předškolní výchova se stává základním článkem, který přispívá k formování dovedností, návyků a postojů důležitých pro celoživotní učení. Má-li být proces

celoživotního učení úspěšný, je třeba rozšířit a ještě více zpřístupnit předškolní výchovu. Především pak dbát na zajištění institucionální výchovy pro děti, u nichž se předpokládá, že by ve vzdělávání nemusely uspět (děti ze znevýhodněného prostředí, z rizikových skupin), a zajistit jim od počátku rovné vzdělávací šance.

„Proces celoživotního učení začíná v nejtětlejším věku a předškolní vzdělávání představuje jeho iniciační etapu, která může schopnost celoživotního učení významně ovlivnit“ (Výzva pro deset miliónů, MŠMT, 1999).

Cíle předškolní výchovy

Cíle předškolní výchovy by měly vycházet z cílů celoživotního učení. Již v předškolním věku můžeme u dítěte stimulovat rozvoj kompetencí, které mu umožní aktivně se učit po celý život a přizpůsobovat se změnám. Je to vhodná doba pro podporu schopnosti aktivního získávání zkušeností a aktivního přístupu k učení, individuality, kreativity a fantazie, neustálého přemýšlení a objevování, komunikace, kooperace, společné práce, posilování odpovídajícího sebevědomí, adaptability, sebepojetí, seberozvíjení, pro tvorbu sociálních zkušeností, orientace k zájmu o poznání, pěstování vztahů k přírodě, lidem, hodnotám. První roky v životě jedince jsou významné, neboť rozhodují o jeho budoucnosti. Dospělost jedince je ovlivněna tím, jaký si zformuje přístup k učení a ke vzdělávání a osvojí si základní znalosti a dovednosti v raném dětství.

Tímto přístupem k výchově v předškolním období se zamezí i diskusím kolem efektivity a významu institucí předškolní výchovy. I když v odkazech na výzkumné studie (Průcha, 1999) je prokázána prospěšnost institucí předškolní výchovy, stále existují dohady o přednostech a nedostacích předškolní výchovy vzhledem k výchově v rodině. Rodina je bezesporu prvním a nenahraditelným vychovatelem a vzdělavatelem, ale mateřské škole též nemůžeme odeprít její podíl na osobnostním rozvoji dítěte. V souvislosti s uznáním pozitivního vlivu předškolního vzdělávání na tvorbu základů pro celoživotní učení snad postupně získají instituce předškolní výchovy na významu a důležitosti a stanou se nedílnou součástí vzdělávacího systému.

Aby byl potvrzen zájem o vnímání předškolní výchovy jako počátku celoživotní cesty ve vzdělání, je nutné učinit některá opatření (Výzva pro deset miliónů, MŠMT, 1999):

- posílit význam předškolního vzdělávání v rámci vzdělávacího systému
- zajistit přístup předškolních dětí ke vzdělávání
- zkvalitnit přípravu pedagogů předškolní výchovy
- vytvořit pedagogické dokumenty
- poslání celoživotního učení legislativně zakotvit v dokumentech.

Význam mateřské školy zesiluje i díky proměně přístupu k dětství a předškolnímu období. Dětství je vnímáno jako svébytné období, s vlastními zákonitostmi a charakteristikami a ne jako období přípravné, kdy je třeba u dítěte zajišťovat základní péči a systematicky jej připravovat na školní docházku. Dítě je přípra-

vováno na vzdělávací dráhu a profesní dráhu přirozeným způsobem, při němž si osvojuje základní dovednosti a schopnosti.

Význam mateřské školy spatřujeme v následujících charakteristikách:

Mateřská škola je místem rozvoje dětí – vytváří prostředí, které stimuluje rozvoj jedince a vychází z jeho individuálních potřeb, podporuje zdravý fyzický a psychický vývoj, kompenzuje negativní vlivy ve vývoji, přispívá k podpoře talentu a nadání u dítěte.

Mateřská škola je modelem lidského společenství – umožňuje zařazení do sociální skupiny dětí, kde si dítě osvojí základní pravidla jednání a chování ve skupině, pravidla řádu, učí dovednostem důležitým pro život ve skupině, utváří si sociální vlastnosti.

Mateřská škola je podporou rodičovských kompetencí – ve spolupráci s nimi posiluje jejich rodičovské výchovné snažení.

Mateřská škola je místem pro děti v obci – je místem setkávání lidí žijících v určité lokalitě, má možnost být místem kultury, vzdělávání a osvěty v obci.

Kurikulum mateřské školy

Celé desetiletí zůstávala nevyjasněná potřeba oficiálně doporučeného dokumentu, který by určoval obsah výchovné práce v mateřské škole a vytvářel možnost široké základní orientace práce. Na počátku 90. let se existence koncepčního materiálu zavrhl, neboť nebyla pokládána za nutnou. Navrhly se základní východiska práce, doporučily se změny v přístupu k dítěti, k volbě metod a prostředků, k organizování činnosti, ale veškeré konkrétní změny byly svěřeny do rukou učitelek. Postupně se vytvářely a přejímaly nové programy, v jejichž rámci se pracovalo podle jistých principů a zásad, takže zhruba v polovině 90. let tak vznikla různorodá programová paleta. V nejširším smyslu můžeme mateřské školy podle obsahové orientace rozdělit na:

- Mateřské školy pracující podle původního Programu výchovné práce a časových tématických plánů z roku 1987, přičemž tyto dokumenty tvoří pracovní rámec a byly modifikovány s ohledem na konkrétní zájmy a místní podmínky mateřské školy.
- Mateřské školy, které si vytvořily vlastní modelové projekty nebo pracují podle již nově vytvořených projektů (např. Zdravá mateřská škola, Osobnostně orientovaný model).
- Mateřské školy, které pracují podle alternativních programů nebo přijaly zahraniční výchovný program (waldorfské mateřské školy, program Začít spolu, mateřské školy podle Marie Montessori, daltonské mateřské školy).
- Křesťanské mateřské školy – pracují na principu křesťanství, křesťanské etiky a vychovávají ke křesťanskému životnímu postoji.

Od poloviny 90. let se potřeba vzniku jednotného koncepčního materiálu poctívala stále silněji. Nyní na prahu nového století je tato otázka, zdá se, vyřešena a práce na kurikulu předškolní výchovy byla již započata. Opět se tak v předškolní výchově vrací tendence k jednotnému pojetí práce. Kurikulum si

žádají především učitelky mateřských škol, neboť jim chybí návodný materiál, o který se lze opírat a lze podle něj postupovat. Rámcové kurikulum existuje i ve státech Evropské unie. U nás není dosud vyřešena otázka míry obecnosti tohoto materiálu. Mezi odborníky přetrvává představa obecného, rámcového kurikula, které bude předloženo v podobě standardů, a tyto standardy se koncipují tak široce, aby pojaly veškeré stávající programy a umožnily existenci alternativních směrů. Na základní škole slouží standardy pro evaluaci výsledků, v mateřských školách by pomohly především sjednotit základní rysy a vytvořit základní kontinuitu práce učitelek. Standard by se stal společným rámcem pro všechny vznikající dokumenty s koncepcemi a programy předškolní výchovy. Učitelkám mateřských škol by se otevřela možnost výběru programu podle vlastního uvážení. Volnost výběru bude ale podmíněna jejich vnitřním zájmem pro zvolenou koncepci. Vnitřní ztotožnění je velmi důležité pro celkový charakter následující práce. Učitel, který je přesvědčen o dané koncepci, chápe její smysl, podstatu, poznal její výchozí myšlenky (či filozofii), dokáže lépe uvažovat v jejím duchu a rozšiřovat ji o vlastní nápady a podněty, jeho práce je přirozenější. Zamezí se tak pouhému kopírování vnějších znaků (výběr hraček, uspořádání prostředí) hodnotných a smysluplných koncepcí.

Proti uvedené představě o kurikulu ale stojí otázka použitelnosti takto širokého a obecného dokumentu. Ze strany učitelek mateřských škol je totiž odlišný požadavek na podobu kurikula. Požadují formulování spíše základních orientačních cílů práce než přesných norem, které slouží spíše pro srovnávání výsledků na základní škole nebo pro účely inspekční. Učitelka mateřské školy potřebuje materiál více pomocný a konkrétní, který může přizpůsobit podle individuálních možností dítěte. K základním dovednostem učitelky mateřské školy patří totiž znalost dítěte, jeho situace a rodiny a na základě tohoto hodnocení má určit cíle pro dané dítě a nabídnout činnosti.

K problému podoby kurikula nám tedy vyvstává hned několik otázek. Bude nové kurikulum splňovat představy učitelek mateřských škol? Bude použitelné, dostačující a efektivní pro praxi předškolní výchovy? Má smysl stanovovat obecné koncepce? Neočekává učitelská veřejnost spíše dokument více konkrétní, který přesněji určí obsah činností v mateřské škole? Nechtějí mnohé učitelky novodobý Program výchovné práce? Odpovědi na tyto otázky získáme až po vytvoření příslušného kurikula. Musíme ale věřit, že vznikne materiál smysluplný, který naplní alespoň některá očekávání a pozitivně ovlivní práci v mateřských školách. Osobně se domnívám, že materiál by měl obsahovat základní principy, zásady, cíle předškolní výchovy, ale zároveň by měl poskytnout i konkrétní obsah práce, inspiraci a náměty pro činnosti.

Mezi základní požadavky, které by nové kurikulum mělo obsahovat, patří:

- reflektování změny přístupu k dítěti, podpora rovnocenných, partnerských vztahů, zamezení autoritativnímu přístupu, vytváření pozitivní atmosféry,
- umožnění volby metod a prostředků pro dosažení stanovených cílů vzhledem ke konkrétním podmínkám a možnostem (školy, prostředí, děti),
- preferování individuálního přístupu k dítěti, respektování individuálních potřeb a zájmů, individuální a skupinový charakter práce spíše než frontální,

- respektování demokratických principů, navazování na mezinárodní dokumenty ochraňující práva dětí a na národní tradici,
- kladení důrazu na tvorbu citového vztahu k mateřské škole – tzn. mateřská škola má být přirozeným místem pro dítě, kterého naplňuje spokojeností a radostí,
- vnímání přirozeného běhu roku a tím přirozené poznávání života v přírodě – zprostředkování aktivit a činností, které dětem přiblíží životní rytmus – slavnosti, odpovídající náměty činností, vyprávění, písničky apod.,
- volná hra, komunikace, sociální dovednosti a tvořivost,
- pojetí kurikula jako počátku celoživotního učení.

Formulování kurikula jako základu předškolní výchovy by pomohlo k potvrzení pedagogického významu mateřských škol a tím ke zlepšení jejich postavení v rámci výchovně vzdělávacího procesu. Pro upevnění pozice by bylo nutné tento základní dokument legislativně zakotvit.

V předchozích letech již byly některé návrhy na podobu kurikula podány. V roce 1990 vydal Výzkumný ústav pedagogický v Praze *Alternativní návrh obsahu výchovné práce v MŠ*, v lednu 1999 vydal k diskusi Výzkumný ústav pedagogický v Praze *Návrh standardu předškolního vzdělávání*. Doposud ale nebyly žádné kurikulární koncepce nebo programové strategie oficiálně ustanoveny. V přípravě jsou i další projekty, např. *Kurikulum Zdravé mateřské školy*.

Z výsledků šetření

Poznatky, ke kterým jsem dospěla ve svém empirickém šetření, odrážejí současnou edukační realitu v oblasti předškolní výchovy u nás. Mým cílem bylo postihnout současný stav výchovné práce. K tomuto účelu jsem se snažila vyhledat realizace různých programů v ČR a snažila se je poznat. Pro získávání a zpracování poznatků jsem zvolila postup a metody kvalitativního výzkumu. Pracovala jsem metodou zúčastněného pozorování, rozhovoru a analýzy pedagogických dokumentů. Edukační realitu předškolní výchovy jsem hodnotila následujícím způsobem:

- A) Hodnocení dokumentů pro předškolní výchovu, které vyšly po roce 1989
- B) Hodnocení nových alternativních programů a projektů:
 - Osobnostně orientovaný model
 - program Začít spolu
 - projekt Zdravá mateřská škola
- C) Charakteristika individuálně vytvořených programů mateřských škol:
 - Škola bez dveří
 - Učím se být kamarád
 - Já kouřit nebudu a vím proč
 - Ekologicky zaměřený program
 - Pohybově rekreační program
 - Škola Ronalda S. Lauderera
 - program Foss

- Metoda dobrého startu
- Veselý předškolák
- Ozdravný režim

Poznávání individuálně vytvořených programů bylo velmi zajímavé a podnětné. Přesvědčila jsem se, že naše učitelky mateřských škol mají v sobě velký potenciál tvořivosti a jsou schopné tvořit vlastní programy. V programech se objevují především prvky personální teorie, uplatňuje se i pohled sociokognitivní a sociální (nejvíce v programu Učím se být kamarád, Osobnostně orientovaný model s důrazem na tvořivou dramaturgii, Škola bez dveří). V obsahu práce se dbá na zohledňování potřeb dítěte, jeho vývojových zákonitostí a individuálních možností. Opomíjena není spolupráce s rodinou a některé programy mateřských škol jsou na této spolupráci přímo postaveny (Veselý předškolák, Já kouřit nebudu a vím proč).

Setkala jsem se s programy, které jsou vypracované velmi podrobně a precizně, jejich součástí jsou i konkrétně vytvořené pomůcky, hry a činnosti (Škola bez dveří, Učím se být kamarád, Já kouřit nebudu a vím proč, Pohybově rekreační program). Tyto programy jsou dále šířeny. Jejich tvůrci pořádají semináře, návštěvní dny apod. Jiné programy jsou vytvořeny spíše rámcově, mají určenu základní orientaci, k níž směřují veškerou činnost (Osobnostně orientovaný model s důrazem na tvořivou dramaturgii, Veselý předškolák, Ekologicky zaměřený program, Ozdravný program). Poslední skupinu tvoří programy, u kterých je vytvořena specifická nastavba programu (Metoda dobrého startu, program Foss). Jako velice dobré hodnotím programy, které preferují rozvoj sociálních dovedností a zkušeností jedince, posilují jeho sebepojetí a sebeuplatnění. Programy zaměřené na úspěšný začátek školní výuky hodnotím jako prospěšné pro děti s odloženou školní docházkou, které potřebují efektivně využít dobu odkladu. Velmi specifický a zajímavý je program Škola bez dveří. Tento program mě nejvíce zaujal vzhledem ke svému naprosto odlišnému principu práce v mateřské a základní škole, neboť práce obou institucí je společná a děti ve věku 3 – 11 let tvoří jednu třídu. Program je realizován již osm let a má pozitivní ohlasy. Velmi užitečný mi program připadá pro malé venkovské školy. Děti jsou zde zvyklé žít v širokém okruhu dětí různého věku, je tu tradice malotřídních škol, odpadá problémy s naplněním počtu dětí ve třídách mateřské i základní školy.

Závěr

Na základě studia problematiky předškolní výchovy hodnotím současnou podobu práce v mateřských školách pozitivně. Učitelky, i když nemají k dispozici žádný materiál, který by jim pomohl koncipovat obsah práce, jsou schopné zajistit kvalitní program a nabídku činností. Každá mateřská škola má opravdu individuální ráz a školy se od sebe, třeba jen v maličkostech, odlišují. Základem práce se stává princip individualizace, otevřený přístup k dítěti, tvorba partnerského vztahu s učitelkou. Dbá se na přirozenost, podnětnost, sebevědomí dítěte, tvoři-

vost, prostor pro komunikaci a sociální interakci. Silně se posiluje spolupráce s rodinou.

Jak jsou naplňovány tyto tendence, nezáleží tolik na vytvořeném programu, ale na osobnosti učitelky. Ta je činitelem, který navodí patřičnou atmosféru, přináší své způsoby chování a myšlení, schopnosti, podněty, vytváří vhodné situace a příležitosti pro děti i jejich rodiče.

LITERATURA

- Celoživotní učení pro všechny*. OECD 1996. Praha, Učitelské noviny – Gnosis 1997.
HAVLÍNOVÁ, M. aj. *Zdravá mateřská škola*. Praha: Portál, 1995.
JEŘÁBKOVÁ, B. *Mateřská škola jako životní prostor*. Brno: MU, 1993.
Mezinárodní program předškolní výchovy. Začít spolu. Praha: Open society fund, 1995.
Národní zpráva o stavu předškolní výchovy, vzdělávání a péče o děti předškolního věku v České republice. Praha: MŠMT, 1999.
Návrh standardu předškolního vzdělávání. Praha: VÚP, 1999.
OPRAVILOVÁ, Eva. *Kurikulum předškolní výchovy 1.–4.díl*. Praha: Portál, 1998.
PRŮCHA, Jan. *Vzdělávání a školství ve světě*. Praha: Portál, 1999.
Výzva pro deset miliónů. Praha: MŠMT, 1999.

SUMMARY

In this contribution I try to study the field of pre-school education in the Czech Republic from several points of view, both from the theoretical and empirical ones. My work stems from my diploma thesis which, first of all, puts emphasis on the pedagogical theories and general educational principles which are related to the pre-school education. Next I concentrate on the real practice of the pre-school institutions and the contemporary situation in this field. I try to evaluate the contemporary situation, transformational process, curriculum development and legislative support for the teachers' position. I am also concerned with the family education in the pre-school age period and I deal with the significance of the family and with the mutual influence and cooperation of public and family pre-school education. The period of the past ten years has brought numerous changes and adoptions in the school system of this country. The pre-school education starts to be perceived as an important moment in the individual person's development and it also gets much more attention in the context of lifelong learning.